

In the article the changes of looks of political elite of Hetmanshina in relation to power of hetman are explored, related to the Russian policy in Ukraine in 1654-1657.

Keywords: hetman form of rule, contractual articles, imperial's government, cozacks petty officer.

УДК 94(477) «1708/1728»:321.17

В.П. Кононенко

ВПЛИВ «НЕЩАСЛИВОГО ШВЕДСЬКОГО РОКУ» НА ПОЛІТИЧНУ СВІДОМІСТЬ СВІТСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ

В статті досліджується вплив повстання Івана Мазепи проти Петра I на розвиток політичної свідомості світської інтелектуальної еліти Гетьманщини. Автор пропонує схему інтелектуальної історії Гетьманщини, за якою політична свідомість козацьких інтелектуалів розвивалася паралельно з інституційною ліквідацією української автономії. Післяполтавський «козацький автономізм» став наслідком внутрішнього розвитку української еліти та її пристосування до нових умов життя в імперії.

Ключові слова: Гетьманщина, вітчизна, козацькі інтелектуали, «вольності», козацький автономізм, війна «маніфестів».

Війна маніфестів зими 1708–1709 рр. та Полтавська битва 27 червня 1709 р. увійшли в тогочасні рукописні твори як «нещасливий шведський рік». У сучасній українській та світовій історіографії досить детально вивчені події повстання Івана Мазепи та їхні наслідки. Однак вплив на свідомість козацької еліти, багатий на історичні події та інтелектуальні рефлексії невеликого проміжку часу з кінця жовтня 1708 р. до кінця червня 1709 р., залишається маловивченим. До нових історичних праць, які в тому чи іншому аспекті висвітлюють дане питання, належать дослідження С. Плохія [17,18], В. Смолія та В. Степанкова [9], О. Субтельного [19], О. Струкевича [10], Т. Таїрової-Яковлевої [11] та ін. Значні успіхи у висвітленні подієвої історії Гетьманщини роблять постановку питання впливу «нещасливого шведського року» на політичну свідомість козацьких інтелектуалів назрілою в сучасному розвитку української ранньомодерної історіографії.

Метою статті є дослідження змін у свідомості світської інтелектуальної еліти Гетьманщини, що сталися внаслідок виклику нової політичної реальності після поразки виступу Мазепи. Хронологічними межами розвідки є проміжок часу від «зміни» Мазепи до початку толерування української автономії в епоху «палацових» переворотів (1708–1727 рр.).

Наслідки «війни маніфестів» 1708–1709 рр. Перші новоутворення в політичній свідомості козацької еліти, які зближували автономну Україну та Московську державу, сталися ще до Полтавської битви. Це трапилося протягом війни «маніфестів» зими 1708–1709 рр., яка яскраво засвідчила політичну свідомість суспільства Гетьманщини. Інтелектуальне протистояння між шведсько-українським та російсько-українським воєнно-політичними таборами не тільки показало «вольності» як основу українського суспільства раннього нового часу, але й спричинило появу нових термінів у мові козацької еліти. Так розширилося вживання слова «отчизна», яке до «пропагандистської війни» мало використовувалося, та ввійшло в ужиток поняття піклування про «отчизну нашу малоросійську» [11, арк. 2;13, с. 220].

Як відомо, перехід українського гетьмана на бік шведського короля був несподіванкою для російського царя. Петро I, після «зміни» Івана Мазепи, у листі до Ф. А. Апраксіна емоційно писав про українського гетьмана як про нового Іуду, відступника, який порушив клятву та зрадив власних людей [19, с. 133]. Але російський цар швидко зорієнтувався в тій ситуації. Україна дізналась про повстання І. Мазепи саме з грамоти Петра I від 28 жовтня 1708 р., в якій він оголошував, що український гетьман, забувши страх Божий та хресне цілування, перейшов до короля шведського, вчинив договір з Станіславом Лещинським, щоб віддати «малоросійський народ» під польську владу, а православну церкву перевести в унію, та запропонував старшині вибрати собі нового гетьмана за «правами своїми» [6, арк. 17 зв.]. Нововведенням в російсько-українських стосунках стала ідеологічна зміна у формулюванні Петром I свого ставлення до суспільства Гетьманщини: В маніфесті від 1 листопада 1708 р. російський цар писав: «понеже нам, яко государю и оборонителю Малоросийского краю, надлежит отеческое попечение о вас имети...» [7, с. 241–242], тобто російський монарх

оголошував себе захисником Гетьманщини та підкреслював своє піклування про неї. У подальшому Петро I та його оточення домоглися ще більших успіхів як у військовому, так і в ідеологічному плані. На територію Гетьманщини було введено 10 драгунських полків, знищено Батурин, конфісковано маєтки прихильної до Івана Мазепи козацької старшини. В інформаційному відношенні Петро I, «стративши» чучело Мазепи, організувавши анафему гетьману з вуст церковної української ієрархії та провівши вибори Скоропадського, захопив ініціативу в «пропагандистській війні» зими 1708 – 1709 рр.

У маніфесті російського царя «до всієї старшини і Війська Запорозького» від 1 листопада 1708 р. стало показовим використання мови «вольностей» козацької еліти: «Мы, Великий Государь, Наше Царское Величество, обещаем вам, верным нашим подданным, тому вольными гласы новообранному Гетману, тако ж и Генеральной Старшине, Полковникам, Ясаулам, Сотникам, и всей полковой Старшине и всему войску Запорожскому, Нашим, Царского Величества, словом все вольности, права и привилегии, которые вы от времени принятия блаженныя и достохвальныя памяти отца Нашего, Великого Государя, Царя и Великого Князя, Алексея Михайловича всея Великия, и Малыя, и Белья России Самодержца, под свою высокодержавную руку, Гетмана Богдана Хмельницкого, с войском Запорожским и со всем Малороссийским народом...» [15, с. 175–176].

Обрання нового гетьмана стимулювало ідеологічну війну між Петром I та Карлом XII й Іваном Мазепою. Шведський король у своєму розпорядженні мав друкарські верстати з кириличним шрифтом та розповсюдив декілька антимосковських прокламацій ще до переходу на його бік Мазепи. З отриманням у свої руки довірених осіб Івана Мазепи, шведське військове керівництво одержало можливість розповсюдити власні маніфести та пояснити українцям свою присутність в Гетьманщині. Саме такі обставини зробили війну «маніфестів» найбільшим інтелектуальним змаганням за голови та душі українців у XVIII ст.

В антимосковських прокламаціях Карла XII та Івана Мазепи наголошувалось на намаганні Петра I ліквідувати козацьке військо, знищити традиційні «права та вольності», переселити українців за Волгу. Водночас запевнялося, що шведський король захищатиме «малоросійські вольності» та православну церкву [19, с. 133]. Характерною рисою маніфесту Карла XII «малоросійському народу» від 16 грудня 1708 р. було використання зрозумілої для центральноєвропейського нобілітету мови «вольностей»: «Войско Запорожское и народ малоросійській в оборону нашу принять, яко теж публичным сим Универсалом же приняслимо оглашаем, з тым намереніем, яко его и их от неправого и непрязного московского панования, при помощи Божой, боронити хотим и поты охраняти и защищати обещаем, пока утесненный народ, низвергшій, отвергшій ярмо московское, до давных своих приидет вольностей» [3, с. 679]. Використання мови «прав та вольностей» та ідеї захисту православної церкви Карлом XII дуже занепокоїло російське військове керівництво. О. Меншиков в листі до Петра I писав, що необхідно організувати видання антимазепинських прокламацій, використавши широкі можливості друкарні Києво-Печерської Лаври [19, с. 133]. Важливо, що у відповідь шведсько-українським прокламаціям пішли додаткові запевнення з російського боку про дотримання «малоросійських вольностей». У Маніфесті від 6 листопада 1708 р. цар завіряв: «Сей же коварственный неприятель наш хочет в тех же своих престительных письмах внушить народу Малороссийскому, будто б оного прежние права и вольности от нас, великого государя, ущерблены... дабы мыслили о своих прежних и старых волностях» [8, с. 18]. Окрім того, маніфест Петра I проголошував захист від шведів як спільну справу російського царя та козацької еліти: «Ни по каким универсалам короля Шведского, ни вора изменника Мазепы на продажу и так не привозити... дабы ево при храбрых войсках наших, Великороссийских и Малороссийских, с помощью Божию... победить и Малороссийской край, отчизну свою... от намеренного порабощения освободить...» [8, с. 20].

Карл XII та Мазепа продовжували обіцяти суспільству Гетьманщини захист «малоросійських прав та вольностей» і православної церкви від «московського ярма» [19, с. 133–134]. Відповіддю російської пропаганди було твердження, що козацькі вольності постійно зберігалися, а якщо в деяких містах під час війни знаходилися військові гарнізони, то після її завершення вони будуть виведені. З російських маніфестів випливає, що цар прекрасно розумів головну суспільно-політичну цінність «малоросійського народу», тому він «зобов'язував» себе дотримуватися «вольностей» в обмін на лояльність українців [8, с. 18–19; 7, с. 276–284]. Також в російських маніфестах було дано відсіч ідеї шведського захисту православної церкви: «Под игом (шведським – В. К.) его стениящих православных церквей и

.....
подданных наших благочестивых, ис которых многие насильно в Лютеранскую веру превращены... А в церквах благочестивых войска Шведские, в поругание православию, лошадей своих ставят» [8 с. 17]. У Маніфесті Петра I до запорожців від 21 січня 1709 р. російський цар писав, що Мазепа, на відміну від нього, хоче зламати традиційні вольності та підпорядкувати Україну полякам [18, с. 279]. Російські маніфести представляли Петра I у звичному для центральноєвропейських еліт образі як захисника прав та вольностей «малоросійського народу» і, окрім того, як головного охоронця «отчизны», «оборонителя всея Малыя России» [6 арк. 17 зв.; 15, с. 175 – 176].

Новообраний гетьман Іван Скоропадський у своєму власному маніфесті запевняв козацьку еліту та поспільство, що цар обіцяв зберегти традиційні «вольності» та гарантувати «наші права» [19, с. 131]. Важливо, що навіть у присязі нового гетьмана російському царю від 6 листопада 1708 р. підтверджувалося, що українсько-російські взаємини мали розвиватись «по постановленим статтям, каковы стоялись у перваго гетмана Войска Е. Ц. В. Запорожского, Богдана Хмельницкого, на которых он со всем войском и с народом малороссийским поддался под высокодержавнейшую руку... Алексея Михайловича» [15, с. 182–183].

Обидві сторони змагалися за серця та голови українців, проголошуючи себе захисниками козацьких «прав та вольностей» і православної віри. Інформаційна війна між Петром I та Скоропадським, з одного боку, і Карлом XII та Мазепою – з іншого, значною мірою перейшла в сферу віри, де російські маніфести мали безперечну перевагу, оскільки релігійному суспільству було важко уявити захист православ'я «лютеранським королем». Війна «маніфестів» зими 1708–1709 рр. засвідчила значимість ідей та уявлень «вольностей» у суспільстві Гетьманщини і продемонструвала визнання українських «прав та вольностей» російськими та шведськими військово-політичними керівництвами як основи суспільно-політичного устрою Гетьманщини.

Вплив Полтавської битви. Постполтавська Гетьманщина стала іншою: церковні та світські інтелектуали інакше дивилися на Російську державу та свою Гетьманщину. Полтавська битва розкрила очі на дійсний політичний стан у Центрально-Східній Європі. Важливо, що ця вирішальна подія кардинально не змінила відносин між центральною владою та автономними державними утвореннями. Однак поразка Карла XII та Івана Мазепи під Полтавою змінила розвиток політичної свідомості української еліти. Ореол слави «Полтавської вікторії», який вплинув на подальше формування російської імперської політичної свідомості, спричинив глибокі зміни в козацькому автономістському світогляді [16 с. 10–257]. Визначні події в повсякденній свідомості сприймаються як завершені явища. А для історичного пізнання важливо, як певна подія вплинула на свідомість людей минулого. У XVIII ст. такою переломною точкою стала Полтавська битва.

Після повстання Івана Мазепи в свідомості прихильників козацького автономізму зародилося відчуття провини у зраді православної держави, господар якої був протектором їхньої батьківщини – Малоросії. Реалії життя змушували відсторонюватись того, що ще недавно було захистом прав та вольностей [12, арк. 3, 6]. Саме в цей час розвивається «козацьке літописання», яке виправдовує Гетьманщину як окремішню державу з історією, яка простягалася до напівміфічних скіфів та хозар. Таким був твір-компіляція Григорія Граб'янки, який на основі історичного тексту кінця 70-х рр. XVII ст., в якому були присутні ідеї «хозаризму», створив відомий «літопис». Механічне зіставлення різних ідей «скіфського» та «хозарського» походження козацтва свідчить, що для козацького інтелектуала було важливим довести стародавність коренів козацької історії, а не реальне минуле [1, с. 278–281]. Військовий канцелярист Стефан Савицький також в цей час ставить питання про необхідність написання козацької історії, оскільки церковна історія не враховувала інтереси світської еліти Гетьманщини. Візія історії козацькими інтелектуалами наголошувала на «вольностях» Війська Запорозького та всього народу малоросійського, але визнавала московського/російського протектора.

Політика Петра I на обмеження української автономії, пониження статусу київського митрополита до архієпископа сприяли поверненню української старшини до обґрунтування своїх автономістських поглядів у шатах малоросійської ідеології [2, с. 273–336]. Ця форма козацького автономізму стала єдиною дозволеною формою політичної ідеології та обмежувалася кордонами Російської імперії. Так П. Полуботок – послідовний автономіст – не підтримував відносин з еміграційним гетьманом П. Орликом. Полуботок був цілковито вірним російському цареві, але не усвідомлював суспільно-політичне життя Гетьманщини поза

межами традиційних прав, а тому так їх завзято захищав [14, арк. 4]. Після Полтавської битви козацьке суспільство відійшло від традиційної до того орієнтації на декількох протекторів.

Окремі представники козацької еліти в період гетьманування Івана Скоропадського намагалися відстояти традиційне суспільно-політичне життя. Так переяславська старшина в серпні 1721 р., в дусі легального обґрунтування традиційного життя військовими канцеляристами, відстоювала свої «права та вольності». Козацькі старшини хотіли бачити полковником «кого мы, полчане, похочем, вольными голосами», «з наших же малороссийских людей» [4, арк. 306]. Наказний гетьман П. Полуботко у своєму зверненні до Сенату зі скаргою на зловживання Колегії аргументував свої вимоги договором Б. Хмельницького [9, с. 269]. У листі цього поборника козацького автономізму до Я. Лизогуба від 5 вересня 1722 р. навіть простежується використання нової російської політичної риторики для захисту «вольностей»: «яко для публичного всей Малоросіи интересу всем нам обще присутствовать и трудытся надлежит по указу Императорскаго Величества» [5, с. 117].

У процесі пристосування козацького автономізму в обрамленні малоросійської ідеології до реалій новонародженої Російської імперії виникли нові символи. Так найбільш визначним символом козацької еліти цього періоду стало творення культу Богдана Хмельницького та його підвищення до статусу малоросійського героя. Козацькі інтелектуали поставили видатного гетьмана в підмурок сприймання свого минулого. Важливо, що «Літопис Самовидця» (1703 р.) ще не містить бачення особливого місця Богдана Хмельницького в козацькій історії, «Літопис Граб'янки» (1710 р.) зробив же гетьмана центральною постаттю української ранньомодерної історії. У 10–20-ті рр. XVIII ст. було написано значну кількість віршів, присвячених Б. Хмельницькому. Серед них вірші студентів Києво-Могилянської Академії Андрія Герасимовича (1719–20 рр.) та Гната Бужановського (1729 р.)

Отже, козацький автономізм від Полтавської битви до скасування гетьманства розвивався паралельно з інституційною ліквідацією автономії козацької держави. «Війна маніфестів» принесла в українське суспільство нову ідею, за якою російський цар був захисником «малоросійської вітчизни». Післяполтавський «козацький автономізм» став пристосуванням традиційного центральноєвропейського світогляду людей, які мали владу в Гетьманщині, до нових умов життя в імперській державі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бовгиря А. Козацьке історіописання // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 250 – 302.
2. Горобець В. «Волимо царя східного» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 476 с.
3. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. – С. 679.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського. – Ф. II. – Спр. 1657. – Арк. 306.
5. Маркевич Н. Акты, поясняющие историю Малороссии. – б. м., р. вид.
6. Відділ рукопису Російської національної бібліотеки. – Ф. 816. – Оп. 1. Спр. – 774. – Арк. 17 зв.
7. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.-Л., 1948. – Т. 8. – Вып. 1. – 458 с.
8. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Л.Г. Мельник. – К.: ІЗМН, 1997. – 170 с.
9. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея: еволюція, становлення, реалізація. – К., 1997. – 323 с.
10. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 536 с.
11. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М.: Молода гвардія, 2007. – 278 с.
12. Центральний державний архів у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 981. – Арк. 1 – 6.
13. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 110. – Арк. 1 – 2.
14. ЦДАУК. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 245. – Арк. 1 – 4.
15. Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1859. – Кн. 1. – Ч. II. – 376 с.
16. Englund P. The Battle of Poltava: The Birth of the Russian Empire – London, 1992. – 287 p.
17. Plochy S. Tsars and Cossacs. A Study in Iconography. – Cambridge, Harvard University Press, 2002. – 102 p.
18. Plochy S. The invention of Russia // The Origins of the Slavic Nation. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. – Cambridge university press, 2006. – P. 250 – 298.
19. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500 – 1715. – Kingston and Montreal, 1986. – 270 p.

Кононенко В.П. ВЛИЯНИЕ «НЕСЧАСТЛИВОГО ШВЕДСКОГО ГОДА» НА ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ СВЕТСКОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ЭЛИТЫ ГЕТМАНЩИНЫ.

В статье исследуется влияние перехода украинского гетмана Мазепы к Карлу XII на политическое сознание казацких интеллектуалов Гетманщины. Автор представляет модель интеллектуальной истории Гетманщины, согласно которой политическое сознание казацких интеллектуалов развивалось не смотря на постепенную институционную ликвидацию украинской автономии. Послеполтавский «казацкий автономизм» был следствием внутреннего развития светской украинской элиты в процессе ее приспособления к политическим ценностям Российской империи.

Ключевые слова: Гетманщина, отчизна, казацкие интеллектуалы, «вольности», казацкий автономизм, война «манифестов».

Kononenko V.P. INFLUENCE «UNHAPPY SHWEDISH YEAR» ON POLITICAL CONSCIENCES OF HETMANATE SECULAR INTELLECTUAL ELITE.

Recently much attention has been given to the study of Cossack's political consciences in early modern Ukraine. In the paper new facts of Cossack intellectuals' political ideas and imaginations after Ivan Mazepa rebellion were presented and discussed. The author has taken studies development social-political thought of Hetmanate which presented in the texts of Cossack intellectuals. It is hope that present investigation to improve this scientific problem.

Keywords: Hetmanate, motherland, Cossack intellectuals, freedoms, Cossack autonomizm, «manifestoes war».

УДК 930.85:(477.5) «17-18»

О.К. Струкевич

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ У СПРИЙНЯТТІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена поглядам української політичної еліти періоду Гетьманщини щодо збереження політичної, територіальної та етнокультурної єдності українських земель.

Ключові слова: соборність, державні інституції, гетьманський уряд, політична цілісність, козацька еліта, військово-політична протекція.

Останнім часом з'явилися роботи, що безпосередньо підпорядковані розгляду даної теми. Це, зокрема, дослідження В.С. Степанкова, спрямовані на аналіз теми соборності у політиці Б.Хмельницького [1], зусиль П. Дорошенка у справі збереження цілісності України наприкінці 60-х рр. XVII ст. [2] Об'єднавча політика Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка у контексті тієї обставини, що ліво- і правобережні гетьмани мали різних монархів-протекторів, проаналізував Т.В. Чухліб [3].

Сьогодні наукова історична громадськість отримала змогу познайомитися з працею Т.Олексюка. В темі соборності автор виділяє цілий ряд аспектів, а серед них і ті, що є складовою соціокультурного фону історичного минулого, а саме: суспільно-політичний та етнокультурний [4, с. 71]. Окремо в територіальному аспекті він виділяє роль козацтва XVII ст. та України-Гетьманщини у становленні тогочасного територіального розселення українців [4, с. 84].

У даній статті пропонується розглянути питання соборності у політико-культурному аспекті, охарактеризувати соборність як політичну цінність, яка впливала на визначення тогочасної української внутрішньої та зовнішньої політики.

Її виокремлення із більш загальної, базової цінності «суверенітет» передусім пов'язане з її самоочевидністю, наочністю та природно-історичним прагненням еліти зібрати під власні знамена території, заселені своїм етносом. Дана орієнтація супроводжувала українську еліту і за часів найбільшої могутності держави, і за часів втрати будь-якої спроможності її самостійної реалізації.

Орієнтація на соборність лежала біля самих витоків Української козацької держави. Вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до турецького султана з пропозицією